

Fancsali Róbert

DE REHABILITÁLÓDIK-E A TÖRTÉNET?

– Bodor Ádám és a közép-európai mágikus atmoszféra –

Úgy képelem, hogy alapélménye az egykori vagy az állandó Bodor Ádám-olvasónak, hogy az elbeszél világok nála minden esetben rejtélyesek, kissé mágikus színezetűek, belső törvényeik kiismerhetetlenek, a történetek pedig sokszor kibogozhatatlanok, megmagyarázhatatlanok, vagy éppen váratlanul félbeszakadnak. E megfigyelés persze nem újkeletű, már a kilencvenes évek szakirodalmának is visszatérő problémaköre a Bodor-szövegek történetyszerűségének mibenléte. A következőkben pusztán ötletek szintjén, némileg esszészerűen igyekszem e dilemma prózapoétikai magyarázatát felvázolni, bevonva az elemzésbe a mágikus realista elbeszélés mód egyes stílusjegyeit is. Utóbbi fogalom részbeni újraakasztása egy nagyobb ívű, folyamatban lévő kutatás feladata, és prekonceptióm szerint Bodor Ádám *Sinistra körzete* feltehetően igen közeli rokona a mágikus realista klasszikusoknak. (A gyakori hivatkozás miatt megjegyzem, hogy prototipikus magyar példának Darvasi László első regényét, *A könnyemutatványosok legendáját* tekintem.)

A történetyszerűségre vonatkozó kritikai és tudományos elméletek a kilencvenes években hosszú időn keresztül állandó részei az irodalmi diskurzusnak. „Te Laci, itt valaki nagyon jól mesél. Vigyázz, Laci, mondom szeretettel és becsüléssel”. Balassa Péter elhíresült felszólítása¹ Darvasi Lászlónak szól, és elsöprő sikerű, első novelláskötetének megjelenését követi. A „történet rehabilitálása” címszó – ahogy a Mikola Gyöngyi-tanulmány frappáns címét² sokan átvették – a történet-, illetve a szövegközpontú irodalom (vélt vagy valós) szembenállásán nyugszik (azaz dehogyan nyugszik, éppen, hogy pezseg, sőt forrong akkortájt!). Darvasi az első prózakötetével (*A veinhageni rózsabokrok*, 1993) a kritikai csatátér kellős közepén találja magát, és a történetet

1 Balassa Péter: Darvasi és Borgognoni: Bemutatás. *Jelenkor*, 1995/1. 85. p.

2 Mikola Gyöngyi: A történet rehabilitálása: Darvasi Lászlóról. In Ambrus Judit – Károlyi Csaba (szerk.): *Csipesszel a lángot. Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról*. 1994, 209–217. p.

képviselő irodalom legfőbb reprezentánsaként került a köztudatba. Nem Darvasi azonban e kritika egyetlen célpontja, hanem ahogy Károlyi Csaba az 1986 utáni prózáról írt cikkében³ fogalmaz, Mészöly Miklós útja is ide vezet, a fiatal generáció tagjai közül pedig Szijj Ferenc, Láng Zsolt és Balázs Attila, de mások szerint Péterfy Gergely, Ficsku Pál, Hazai Attila is ide tartozik. Ahogy, meggyőződésem, e tanulmány főszereplője, Bodor Ádám is. Az ő esete azonban több szempontból is különleges, és részben érthető, másrészt érdekes, és így megvizsgálandó a tény, hogy a történetre vonatkozó észrevételek őt magát elkerülték. Hogy e jelenségnek melyek a lehetséges okai, talán e gondolatmenet (tehát e tanulmány) végére kirajzolódik, de elsőre talán feltételezhetjük, hogy a bodori szövegvilág és írásmód látszólag radikális újszerűsége (ennek minden aspektusával együtt), talán gyökértelensége az, ami a megszólalók érdeklődésének homlokterébe kerül, esetleg a figyelmüket – a történetről – eltereli.

A történet szerepére vonatkozó irodalomtörténeti áttekintést nemrégiben elvégeztem⁴, így e helyütt csak vázlatosan utalok néhány fontosabb elemre. A történetközpontú próza visszatéréséről Balassa Péter már 1984-ben ír *A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma* című nagyhatású tanulmányában Mészöly Miklós fordulata kapcsán. Fontos állítása, hogy Mészöly az 1976-ban megjelent *Film* című regényével eljut a „végsőig redukált próza” végpontjához, ahol a „történet szinte megszűnik, felszámoltatik és eseménnyé sűrűsödik”.⁵ Ahogy Károlyi Csaba fogalmaz: „Innen út csak a történet visszavétele felé van. Valami mégiscsak elbeszélhetővé válik. Elkezdődik a történet rafinált visszacsempészése. (...) Az önreflexió háttérbe szorul, a sugalmazáson, a mágikus vagy anekdotikus megféleltetéseken keresztül kétségtelenül visszakerül a történet a prózába. És ez olyan jelenség, amely komoly figyelmet érdemel, hiszen az epikai előadásmód jövőbeli lehetőségeiről van szó.”⁶

3 Károlyi Csaba: „Új” és „legújabb”: Az 1986 utáni prózáról. *Jelenkor*, 1994/2. 132. p.

4 Fancsali Róbert: „Itt valaki nagyon jól mesél” – Néhány gondolat a harminc éves *A veinhageni rózsabokrok* kötetről. *Literatura* 2024/1.

5 Uo. 39. p.

6 Károlyi Csaba: i. m. 132. p.

Nyilvánvalóan létezik az az olvasói tapasztalat, hogy e szövegek eseménydúsak, olvasmányosak, ez pedig a történetyszerűség érzetét keltheti – ahogy Balassáék ítéleteiből is kiviláglik. Mindazonáltal már néhány Darvasi- (és ugyanígy korai Bodor-)novella elolvasása után világossá válik az érdeklődő (és nem csak a vajtfülű) olvasó számára, hogy ezek a szövegek valahogy mégsem úgy működnek, ahogy azt előre elvárnánk. A Balassa Péter névvel és véleményével fémjelzett kritikai fősoddorral szemben azonban ellenvéleményekre is bukkanhatott a kortárs olvasó, és ez utóbbiak azok, amelyek e tanulmány gondolatmenetének alapját képzik. Kovács Sándor s.k. azt az e helyütt is nagy jelentőségű kérdést teszi fel: mivel magyarázható, hogy a mai kritika, miközben látszólag a Balassa fölvetette problémát gondolja tovább, egyszerűen kiiktatja a rehabilitálnak mondott történet milyenségét? Mivel magyarázható, hogy a „történet” fogalma adottnak tételeződik, „s a vizsgálatok egyik esetben sem terjednek ki a történetnek mint narratív összefüggésrenddel (folytonossággal, azonossággal) rendelkező eseménysornak a részletes elemzésére?”⁷ Kiindulópontja megegyezik e vizsgálat kezdeti felvetésével: „Ismételt próbálkozásaim ellenére sem tudtam ugyanis pontosan követhető történetet formálni a szöveg alapján”.⁸ Kovács egy alapos narratológiai elemzés végén arra a következtetésre jut, hogy a szöveg az összefüggő történetnek az illúzióját teremti meg azáltal, hogy egy narratív szuperstruktúrát idéz meg, ám a mikrostruktúrákat, azaz a konkrét eseménysorokat rekonstruálhatatlanná teszi. Tehát állandó bizonytalanságban tart.

Ezt az álláspontot képviseli Szilasi László is, és azt nehezteli, hogy Darvasit „úgyszólván kizárólag történetként lett szokás olvasni”. Felhívja a figyelmet az egyféle olvasás problémájára, ami nyilvánvalóan elszegényíti a szöveget. A történet helyett az elbeszélés (elbeszélhető, elbeszélendő) megfogalmazást preferálja. Szilasi az idézett munkájában azon az elementáris problémakörön töpreng, hogy a Darvasi-szövegeket egyszerű, történetes struktúrákként olvasó kritikusok vajon mit érthetnek hagyományos novella, klasszikus szerkezetű elbeszélés, hagyományos történetépítkezés, vagy akár csak történet és elbeszélés alatt. A kérdésfeltevés igenis jogos, és úgy látom, hogy e fogalomkör három

7 Kovács Sándor s.k.: i. m. 179. p.

8 Uo. 181. p.

évtized elteltével sincs tisztázva. Innen olvasva ugyanis ennek az elbeszéléstípusnak a legfőbb tulajdonságai éppen a „szóródás, halasztódás, metonimikusság, simulacrum-jelleg, a megszakítást, megszakított-ságot jól tűrő szövegszerveződés” mentén rendeződnek.⁹ Szilasi a diskurzus talán legvelősebb észrevételével zárja gondolatmenetét, így fogalmaz: „Legszívesebben azt állítanám, hogy Darvasi ugyan valóban elbeszél, de csak a szó régi magyar esemény jelentésében mond történetet. Történetmondás helyett eseménymondás. A Darvasi-szöveg események diszkrét sorozata, nem ad ki történetet, nem áll össze história.”¹⁰ E záró gondolatban felvetett dilemma kibontása egy egész irodalomelméleti tanulmányt igényelne. E helyütt nincs mód a *történet*, *narratíva*, *esemény*, *cselekmény* stb. fogalmak viszonyának tisztázására, elegendő Kovács és Szilasi idézeteiből hangsúlyozni, hogy a Darvasi-szövegek ritkán alkotnak történetet, e gondolat mentén pedig jómagam szívesebben nevezem ezeket *narratíváknak*. Úgy vélem, hogy a Darvasi kapcsán eddig bemutatott diskurzusba résmentesen illeszkedik Bodor Ádám szövegvilága is.

A narratívát kifejezési módként, kognitív sémaként értem, amely az elmondandó anyagnak a rendszerezését szolgálja, és amely értelemmel ruház fel történéseket vagy bármilyen, az emberi idegrendszeret érő ingerületet. Elképzelésem szerint a narratíva egy célorientált gondolkodási séma, amely a narratív vágyra építve történetet ígér bizonyos tartalmi, poétikai eszközökkel. Megfordítva: a történet a narratívák intencionális struktúrája. Ez pedig megerősíthető azzal a jól ismert evolúciós pszichológiai tétellel, amely szerint az olvasó ott is történetet keres és talál, ahol az nincs jelen. Így érkezünk el a bevezetésben ígért poétikai eszközökhöz, amelyeket *narrativizáló eljárásoknak* nevezek. A továbbiakban többször fogom használni a *narrativizálás* fogalmát, amelyet tapasztalatom szerint a hétköznapokban is egyre gyakrabban, és jószerivel helyesen használunk, mégis mindig reflektálatlan marad az alkalmazása. A narrativizálást Brooks cselekményesítés (plotting)¹¹ fogalmának analógiájára használom. Itt kell megjegyeznem, hogy a

9 Uo. 92. p.

10 Uo.

11 Peter Brooks: *Reading for the Plot. Design and Intention in Narrative*. Cambridge-London, 1992, Harvard University Press, XIII. p.

Bodor-szövegekben kimutatható narrativizáló eljárások a mágikus realista narratívák működésmódjának leírására is problémátlanul alkalmazhatók. Elképzelésem szerint ezen eljárások jelölik ki a mágikus realista elbeszélésmódra jellemző hatásmechanizmust, a *mágikus atmoszférát*, amely a fabula hiányának, a történetmondás illúziójának ellenére e szövegek koherenciáját biztosítja.

Rátérve Bodor Ádám szövegeire megállapítható, hogy a történet hiányára mint a szövegeinek egy tipikus jegyére sokan utaltak már. Simon Attila már a megjelenés évében megjegyzi a *Sinistra körzet* kapcsán, hogy az olvasó minduntalan talányokba, érthetetlen eseményekbe ütközik. „Idegenek érkeznek, ismerősök mennek el, szerelmek szövődnek, titokzatos ragálytól emberek pusztulnak – hogy mindez miért, nem tudható”.¹² A szakirodalomban legtöbbször idézett korai, a *Kikötő, este* című karcolat lezárását idézve: „A történet itt véget ér. Szó, ami szó, bizony nem egészen értjük, mi is történt. Menyhért doktor és a két igen talán többet tudnának mondani, de ők elmentek a dolgukra. A magyarázat ott lebeg valahol a sapkabolt mélyén, vagy talán biztos helyen pihen örök titokként, egyszerű konzerves dobozokban a tenger fenekén.” Hasonló a helyzet *A borbély* esetén, amelyben egy vendéget kopaszra nyírnak, de erre nincs elbeszélői magyarázat: „– Mi volt ez? / – Nem tudom. / – Borosnak az arcán látszott, hogy tényleg nem tudja.” Vagy a *Milyen is egy hágó?* című elbeszélés, amelyben az elbeszélő a főszereplő lány szándékaihoz, motivációjához nem képes hozzáférni, találgatni kénytelen, vajon mire várt: „Talán mégis valami egyebet, és talán hiába. Vagy talán csak tudni akarta milyen is egy hágó?”. Bengi László a *Sinistra* elemzésében a jellegzetes regényszerkezet következményeként tekint a linearitás képzetét feltételező okozati logika fölfüggesztésére, illetve viszonylagosítására, az elbeszélés alinearitás jellegére, amely „a mű egységét metaforikus szinten megteremtő prózaalkotási elvvel való helyettesítése/kiegészítése.”¹³ A Bengi által említett okozati

12 Simon Attila: A nem-tudás méltósága: Bodor Ádám. *Sinistra körzet*. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 96. p.

13 Bengi László: A szövegszegmentumok iterációja mint az epikai világ megalkotása. Bodor Ádám: *Sinistra körzet*. In Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatsere: Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 117. p.

logika kapcsán megemlíthető a mágikus realista elbeszélésmód esetén gyakran alkalmazott *mágikus kauzalitás* fogalma, amely – Nietzsche-re utalva – voltaképpen az okozatiságot a valóság folyamatainak a tudatunkban végbemenő utólagos rendszerezése, illetőleg meghamisítása, „mitologizálásaként” érti. Ennek megfelelően a kauzális gondolkodás retorikai trópusként jelenik meg, főként metalepszis vagy metonímia alakzatában.¹⁴ Az efféle irodalom tehát metaforikusan működik, azaz a hasonlóságra és a felcserélhetőségre épít, nem pedig metonimikusan, ok-okozati összefüggésekre alapozva. A mágikus kauzalitást jól körülírható poétikai alakzatok hozzák létre, amelyek a szövegkohéziót fenntartó logikai kapcsolatokként értelmezhetők. E szövegek narrátora immerzív, belemerülő olvasásra biztat (ez biztosítja a regények sodrónak tűnő lendületét), ugyanakkor az állandó önreflexióival mindegyre kizökkenti az olvasót. Az effajta elbeszélésmódot Szolláth Dávid Mészöly Miklós életművét elemezve *álintegratív prózának* nevezi. Bár a szövegek a történeteszerűség látszatát, és így az olvasmányosságot mindvégig fenntartják, kerek, összefoglalható, illetve könnyen újramondható történeteket mégsem tartalmaznak.

A történet hiányának ellenpontosására az egyik prototipikus narrativizáló eljárás bizonyos bevésődött, korábbi olvasmányélményekből, vagy a „külső világ” valós tapasztalataiból ismert *narratív sémák* használata. Ezek gyakran műfaji zsánerek (detektív, bosszú- vagy szerelmi történet stb.), és megszokott műfaji eszközkészletekkel képesek a kívánt atmoszférát megteremteni. Ahogy azt Vaderna Gábor egy kitűnő tanulmányban részletesen kifejti, efféle működésmóddal operál Bodor *Az érsek látogatása* című regényében, amelynek narrációja egy krimiszerű szüzsét idéz. Elrejtett elemei még az utolsó fejezetben sem nyernek megnyugtató megoldást. Ezt a metonimikus elbeszélői hagyományhoz kapcsolódó narrációs technikát az ismétlődések és kihagyások bonyolult és igen összetett játéka bontja meg helyenként. „A történet olvasója mindvégig bizonytalan abban a tekintetben, hogy melyik elem nyerhet funkciót, válhat a történetegység szempontjából transzparenssé, illetve hogy melyik elem marad fölösleges, a történet szempontjából funkciótlan, obskúrus, és áll mindvégig homályban. Az utóbbi leginkább

14 Bényei Tamás: *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*. Debrecen, 1997, Kossuth Egyetemi Kiadó, 57. p.

a történet imaginárius építkezését segíti elő, előbbi pedig a történetmondás fabuláris, valóságszimuláló jellegét erősíti”.¹⁵ E rögzült műfaji sémák átvétele Bodor Ádám írásművészetében egyébként nem tipikus eljárás. Ám ha a műfaji elvárások játékba hozatala nem is kifejezetten jellemző rá, számtalan más irodalmi vagy a hétköznapiokból eredeztethető gondolkodási séma működtetése kimutatható a műveiben. A *Konyhatitok* című korai rövid elbeszélés előbb az étteremlátogatás, majd a hatósági ellenőrzés sémáit aktiválja, és ezeken keresztül érvényesíti a csavaros zárlatot.¹⁶ Vagy ahogy Gyöngyösi Lilla a filmfeldolgozások kapcsán megfogalmazza, a *Fülledt reggel* anizksz-szerű párkapcsolati minidráma, *A barátkozás lehetőségei* jól ismert, de kérdőjelesen pozitív végkicsengésű hatalomjáték, a *Sofőrünk egy rosszabb napja* pedig ugyancsak a krimi műfaját használja.¹⁷ Az *Imola asszony megkísértése* az udvarlás sémájára épül, de a történet – a Darvasi-példákhoz hasonlóan – nem kerekedik ki, az elbeszélés egy befejezetlennek tűnő párbeszéd-részlettel ér véget, az események kimenetelére nem kap választ az olvasó. A *Sinistra körzet* talán legtöbbet kritizált szöveghelye is éppen e funkció teljesítése okán él a sokat elemzett narratív technikával (ti. hogy az elbeszélő harmadikból első személyre vált akkor, amikor végre találkozik fogadott fiával, így pedig az első személyű szempont éppen akkor lesz mellőzve, amikor az olvasó többletinformációt remélne).

A kitűnően bevezetett sémákat az olvasó nyilvánvalóan rögtön felismeri, és ez bizonyos tudatalatti elvárásokat, várakozásokat kelt. Ezen a ponton az evolúciós és kognitív irodalomtudomány álláspontjára szükséges utalni, amelynek egyik kiindulópontja, hogy a koherencia-teremtést egyrészt egy bizonyos – a memóriában tárolt – strukturált kulturális tudás (azaz sémák, szkriptek, sztereotípiák) teszi lehetővé,

15 Vaderna Gábor: Egy érsek egészben és darabokban. Bodor Ádám *Az érsek látogatása* című művének műfaja. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere: Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 230. p.

16 Részletes elemzését lásd H. Nagy Péter: *Dezintegráció és identitászavar*. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 110. p.

17 Gyöngyösi Lilla: *A hétköznapiok abszurditása*. Bodor Ádám: *A barátkozás lehetőségei (novellák és film)* <https://www.filmtekeres.hu/magazin/bodor-adam-a-baratkoz-as-lehetosegei> (Utolsó leltöltés: 2024. 03. 25.)

amely természetesen lehet tanult (történelmi, irodalmi stb.) vagy a hétköznapi élet tapasztalatain nyugvó. Ezt a tudást kiegészítik az egyéni olvasói preferenciák, amelyek az egyedi olvasatokat formálják, valamint számos olyan kognitív mechanizmus, amely az emberi psziché egyetemes szerkezeti elemének tekinthető, és az ember fejlődéstörténetéből levezethető. Ezek működés módja olyannyira alapvető (mert oly mélyen gyökereznek az elménkben), hogy automatikusan és ösztönszerűen kiváltódnak a befogadás során, amint a megfelelő ingerrel találkozik az olvasó.¹⁸ Az itt mondottaknak megfelelően e bevezetett műfaji sémának a narratíva sokáig, leggyakrabban szinte végig megfelel, feszültséget kelt, az izgalmat fenntartja. Az utolsó építőköve azonban nem kerül a helyére.

Hasonló kognitív működést feltételez a (gyakran mitizáló) *motívumok* hálózatszerű jelenléte, amelyek kulturális tudásként ugyanúgy elvárásokat támasztanak, és a szövegben való elterjedtségükkel ismét az összefüggések keresését (és találását – akkor is, ha azok nincsenek jelen) implikálják. Jelentőségük abban áll, hogy a motivikusan és a stilizáltságot tekintve is terhelt szövegelemeket az elbeszélés mindvégig úgy hasznosítja, hogy ezeket jelentésszerűnek tünteti fel, de a cselekmény végén (a történetképzés szempontjából legalábbis) ugyanúgy értelmezhetetlenek maradnak. Gyakori, hogy a befogadó jelképek (vélt) jelentésével igyekszik kitölteni az eseménysorban keletkező üres helyeket. Ismét H. Nagy Péter megfigyelését emelem ki, amely szerint a *Sinistra körzetben* a folyamatos cselekménymondás helyett metaforacsoportok teremtik meg a kohéziót a regény egyes szövegrészei között.¹⁹ Ilyen a regény egyik legjellemzőbb metaforája, a nyom. A főhős sítalpakon közlekedik, mindig egy nyomon halad, azaz már bejárt utak újbóli bejárása zajlik. De a nyom metaforája az egyik központi cselekményelemmel, a gyilkossággal, majd az elbeszélőnek a körzetbe történő visszatéréssel is összeforr: a bűvőhely bebetonozásakor a cementhorástól alakult ki a sítalpnymom („sítalpaím ezüst szalagja”)²⁰, amely a regény záró gondolatát is invokálja majd (a megelégedettséget, a jóleső

18 Horváth Márta: Koherenciateremtés, koherenciatörés és meglepetés az evolúciós-kognitív narratológiában Bodor Adám *Konyhatitok* című novellája alapján. *Literatura*, 2019/4. 440. p.

19 H. Nagy Péter: i. m. 109. p.

20 Uo. 108. p.

meleget, hogy „azért mégsem tűnök el erről a tájról nyomtalanul”. Ugyanilyen metaforákként működik a betegség, a tunguz nátha, és az ezt terjesztő madárfaj, a csonttollúaké. Ezekhez szorosán, de nem kizárólagosan kapcsolódik a fejét állandóan fel-felütő halál metaforája, de igen erőteljesek a tájleíráshoz kapcsolódó efféle trópusok, amelyeknek részhalmazát képezik az állatmetaforikához kapcsolódó szavak (itt is említhetők a csonttollúak, de a medve, a griffmadár, és ugyanígy, ha nem nagyobb súllyal, az állati jelzők, az animalitás). Kiss Dávid e motívumok (tehát a hasonló és a hasonlított) felcserélhetőségére hívja fel a figyelmet: pl. tálca a halra, máshol a hal a tálcára, vagy *Az érsek látogatásában* a nejloncafát a sirályra, máshol a sirály a nejloncafatra.²¹ A motívumhálók fontos hozzáadott értéke a mitizálás elősegítése is, amiről a kortárs kritika meglehetősen sokat értekezett mindkét szerző esetén. Részben ezzel összefüggésben emeli ki Bónus Tibor Mészöly, Bodor és Darvasi életművének közös jellegzetességét, a természet és ember mitikus egységének központi szerepét.²² Szilágyi Márton alapos gyűjtése az efféle metaforahasználat konnotatív jelentéshálózatát emeli ki. Jogosan emeli ki az emberi létezés lefokozását, és az animális szinthez közelítését mint poétikai eszközt: a mezítlábra húzott szandálból griffmadárkarmok konyulnak le, Gábrriel Dunka távolról kutyának látszik, a hegyivadászok szarvaslelkűek, a szürke gúnárok (titkosrendőrség) állandó jelenléte, Connie Illafeld, aki a kényszergyógykezelés hatására szőrös állattá változik stb. Ugyanígy fontos szerepe van az őselemeknek: pusztító tűzvész, amely a beteg erdőkerülőket emészti el, és amely által öngyilkos lesz Béla Bundasian is, akinek hamvait víz sodorja el, Coca Mavrodin jégbe fagy, Aron Wargotzki pedig egy föld alatti üregben pusztul el.²³ Bengi László alapos tanulmányban tárja fel a *Sinistra körzet* (motívumok és metaforák melletti) egyes szövegrészeknek iterációját, amely nyilvánvalóan hasonló, jelentésleltető, koheren-

21 Kiss Dávid: Szövegvilágok szerveződése. A Bodor-regények narratív és szövegszerző eljárásainak módosulásai. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 2005, 238. p.

22 Bónus Tibor: Mítoszok árnyékában. Darvasi László prózájáról. *Alföld*, 1994/6. 48–49. p.

23 Szilágyi Márton: A tárnicsgyökér fanyar illata. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 103–104. p.

ciateremtést szolgáló mentális folyamatokat aktiválva ér el hatást a befogadóban. Ilyen példa a keret, amelynek nagy része szinte betű szerint ismétlődik. Kézenfekvő példát szolgálnak a szereplők állandó jelzői és a nevekhez állandóan kapcsolt hasonlatok (esernyő mint denevér, a vadludak vijjogása stb.).²⁴ Bengi felhívja a figyelmet arra, hogy e narratív technika jelentőségét erősíti az a tény, hogy a körzet nyelvét a hatalom szabja meg és ellenőrzi, így az ezen a nyelven megformált elbeszélés csak nyomszerű utalásokkal, vagy ismétlésekkel és sémákkal határolható be.²⁵ Ennek a tétje pedig nem kevesebb, mint a személyiség létezése, hiszen ami nem válik elbeszélhetővé, az nincs is.

Úgy vélem, hogy a testiséghez kapcsolódó leírások különleges jellegzetességét adják a Bodor-szövegeknek, és ezek szorosan összefüggnek az előző pontokban tárgyaltakkal. Hálózatszerűen, a műveken végigvonaluló tematikus elemekről van szó, amelyek nem konkrét szimbólumok, hanem jellemzően cselekvések, hangulatok, amelyek mégis motivikusan szövik át a novellákat, és erős kohézió-, illetve atmoszférateremtő hatással egyaránt bírnak. Szerepük abban áll, hogy a szöveg összetettebb motivikus elemeket (cselekedetek, testbeszéd, arckifejezések, egyéb nonverbális jelek) is képes megmutatni, és rendszerben, ezáltal jelentéstöbblettel működtetni. Az eljárás a legelemibb humán ösztönökre hat, és a legnehezebben megérthető és leírható befogadói reakciókat generálja. Elgondolásom szerint e szöveghelyek azok, amelyek erős testi gesztusokat, például a táplálkozáshoz, a halálhoz, és legfőképpen a testi intimitáshoz kötődő leírásokra koncentrálnak. E szöveghelyek a legtöbb esetben igen részletesek, közvetettséjükben hatnak, nyerek, és gyakran önmagukban (tehát a szövegrészt az egészből kiragadva) is közvetlen (fizikai) hatással képesek lenni az olvasóra. E leírások gyakran a brutalitás prezentálását szolgálják, így a befogadó negatív érzelmeire hat. Ezek kiváltója minden esetben egyazon alanyhoz (legyen az egy adott személy vagy csoport) köthető, és a hatáskeltő cselekedetre az olvasó nyilvánvalóan magyarázatot keres, illetve ezek mentén bizonyos irányú kimenetelekre számít. Ok-okozati összefüggéseket állít fel (ismét: akkor is, ha azok nincsenek jelen), amely logikai konstrukció pedig a történetnek is az alapvető működésmódját képezi,

24 Bengi László: i. m. 117–118. p.

25 Uo. 121. p.

így annak jelenlétét szimulál(hat)ja. Megemlíthető az empirikus esztétika képviselte nézet is, amely szerint a negatív érzelmek alapvető szerepet játszanak a műélvezetben, főként azáltal, hogy erősítik az érzelmi bevonódást, a figyelem koncentrációját és a hosszú távú memóriába való bevésődést. Negatív érzelmek hatása alatt intenzívebb, megindítóbb és elmélyültebb a műalkotásokkal való foglalkozás élménye.²⁶

Nyilvánvaló Bodor Ádám esetén a körzetjelleg, illetve az ebből adódó közép-európaiság (főként térpoétikai jellegű) kijelölésének igyekezete a szakirodalom részéről. Ismételni a korábbi kutatások eredményeit fölösleges, arra azonban érdemes lehet rávilágítani, hogy miként képződik ez le a mágikus realista művekre jellemző elbeszélés mód viszonyában. Németh Zoltán a kontextuális, illetve referenciális olvasat mellett érvelve úgy fogalmaz, hogy Kelet-Közép-Európa kapcsán olyan elméleti tér felvázolása és működtetése a cél, „amely a textuális elemzés mellett és azon túl foglalkozik a szövegbe írt történelmi-társadalmi konstrukciókkal, a szövegek tapasztalati és referenciális jellegével”. Munkájában az 1989-es fordulat, illetve az azt közvetlenül megelőző és követő időszak „prózába írását” járja körül, és a latin-amerikai irodalmak mélyén meghúzódó közös szociokulturális jellemzők analógiájára igyekszik „(kelet-) közép-európai irodalmak közös tapasztalatáról, tapasztalatairól való beszédnek is” értelmet adni, „amelynek a több mint negyven évig tartó diktatúra, 1989, illetve az azt követő posztkommunista időszak lehetnek a tényezői”.²⁷ Ahogy arra Szirák Péter 1997-ben felhívja a figyelmet, a Bodor-novellisztika (ide értve a *Sinistrát* is) értelmező nyelvét a kezdetektől fogva meghatározza „a politikai parabola rendszerkritikai aspektusa és történetfilozófiai transzcendálhatósága”.²⁸ Szirák egyébként kellő alapossággal össze is gyűjti tanulmá-

26 Winfried Menninghaus idézi Szabó Judit: Tragikus feszültség. A tragédia paradoxonának kognitív és evolúciós pszichológiai magyarázata. *Literatura* 2019/4. 459. p.

27 Németh Zoltán: *A referencialitás temporalitása*. Szláv textus, 2013. https://szlavitextus.blog.hu/2013/01/30/nemeth_a_referencialitas. (Utolsó letöltés: 2024. 03. 25.)

28 Szirák Péter: A periféria poétikája. A Bodor-olvasás. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó, 2005, 133. p.

nyának megjelenéséig íródott, e tájmetafora körüli dilemmát érintő munkákat.

Az ezredfordulót követő időszakban a közép-európaiság és a mágikus realizmus közös tárgyalásánál szinte elengedhetetlennek tűnik a posztkolonális elemzés legrelevánsabb tételeit számba venni. Egy kritikátörténeti áttekintésben számos kurrens teória felsorolható volna (a kelet- és közép-európai népek önviktimizációs hajlama, Alexander Kiossev „öngyarmatosító” fogalma²⁹, Cornis-Pope dekolonializációs elképzelése³⁰), amelyek minden kétséget kizáróan sok szempontból érvényes megközelítési módnak bizonyulnak, esetükben mégis mindig elfogadjuk a fogalmak átpolitizálódását mint közvetett, járulékos eredményt, és az értelmezési lehetőségeket ideológiai játszmák terére korlátozzuk. E dolgozat nézőpontjához közelebb állnak Dánél Mónikának, Papp Ágnes Klárának és Faragó Kornéliának a koncepciói, amelyek inkább a geokulturális narratológia lehetőségeit kiaknázva beszélnek akár a centrum–periféria viszonylatnak, akár a kisebbségi léthelyzetnek az irodalmi reprezentációiról. Faragó nézőpontja jól illeszkedik e dolgozat eszközkészletéhez, amennyiben mindenekelőtt a kultúra teresítésére vonatkozó fikciós elképzeléseket vizsgálja, és ezen belül fogalmazza meg a történeti szituáltság kérdéseit. Papp és Dánél kifejezetten a mágikus realizmus tárgykörében tesz e helyütt is alapvető fontosságú megállapításokat a kisebbségi helyzet és az identitás meghatározás, illetve a kultúrák, nyelvek és nyelvhasználatok egymásra hatásának tapasztalatára vonatkozóan, konstruktívan használva a Homi Bhabha-i *hibriditás* fogalmat. Ugyanígy kikerülhetetlen szempontok az idegenség, a köztesség, a határon lét térszerkezeti, illetve metaforikus viszonya. Jelen fejezetben azt vizsgálom, hogy mennyiben lehet érvényes a mágikus realizmus közép-európai változatáról beszélni.

29 Alexander Kiossev: *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról.* <https://aszem.info/2017/01/alexander-kiossev-jegyzetek-az-ongyarmatosito-kulturakrol/> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 25.)

30 Marcel Cornis-Pope: East-Central European Literature after 1989. In Marcel Cornis-Pope – John Neubauer (szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries, vol. IV., Types and Stereotypes.* Amsterdam – Philadelphia, 2010, John Benjamins Publishing Company, 561–629. p.

A válasz sarokpontjai tehát térpoétikai jellegűek kell legyenek, és egészében érvényesek Bodor Ádám prózájára is.

Adódik persze a kérdés, hogy miként határozhatom meg Közép-, Kelet-, illetve Kelet-Közép-Európa fogalmát.³¹ A magyar kritikában gyakran tárgyalt áltörténelmi regényeknek (Márton László, Háy János, Láng Zsolt, Rakovszky Zsuzsa, Darvasi László) a török időkre jellemző törökös hatásai és jellegzetességei nyilvánvalóan más régióképzetet vetnek fel, mint Bodor Ádám regényeinek eltérő (sok szempontból mégis azonos) világa, amely inkább a hatalom-kiszolgáltató komplex viszonyrendszerét képezi le, ez eredményez egészen általános érvényű tapasztalatot, így ott kevésbé határozzák meg a kulturális behatások a diegetikus világot. Bodorhoz sok szempontból kapcsolódik a román mágikus realista előkép, Ștefan Bănuțescu világa (pontosabban Bodor Bănuțescuéhoz), hozzá pedig Filip Florian, Florin Lăzărescu és Bogdan Suceavă kortárs román szerzők, akiknek a művei főként Bukarestben játszódnak.³² Ugyancsak más, inkább a Balkán felé nyitó szempontok határozzák meg Darvasinak a *Szerezni egy nőt* című, az ezredfordulón megjelent kötetét, amelynek középpontja a dél-szláv háborús vidékre pozicionálható, fiktív Jakulevó környéke, az elbeszél világ mégis mintha egy külső, magyar nézőpontból kerülne elbeszélésre. Ide kívánczik szerb Milorad Pavić neve, de Danilo Kiš vonatkozó életművével a Nyugat-Balkán felé, Talamon Alfonzzal a Felvidék, Kateřina Tučkovával Csehország, Olga Tokarczukkal pedig Lengyelország felé tágíthatjuk a még mindig érvényesnek mondható perspektívánkat, és minden példa esetén érezheti a magyar olvasó azt a közösségi érzést, amelyet legfőképpen mégis (akár dél-, akár kelet-, de mindenképp) közép-európainak neveznénk. A Fehér- vagy a Keleti-Kárpátok, Szilézia, Banovina, Bukarest, Szeged vagy a fiktív Jakulevó – legalábbis a magyar olvasó

31 Kiemelem, hogy Deczki Sarolta tanulmánya számomra referenciapont a kérdésben: *Az érzékiség dicsérete*. Pozsony, 2013, Kalligram, 63–72.; illetve Lórentz Éva-Noémi a vonatkozó szakirodalmat alaposan dolgozza fel még nem publikált disszertációjában: *Geokulturális narratológia és mágikus realizmus Dragomán György műveiben*. Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológia Doktori Iskola, 2022, 40–45. p.

32 Románia közép-európaiságáról például Ovidiu Pecican erdélyi történész professzor írt nemrég fontos könyvet, amelyben azon evidens nézet mellett érvel, hogy Románia Európához tartozása legfőképpen Erdélyen keresztül magyarázható: *Români și Europa Mediană. Contribuții la tipologia culturală a Europei*, Iași, 2021, Editura Polirom.

nézőpontjából – mind tekinthetők egy nagy, közép-európai régió területeinek. E részben vagy egészben mágikus realistának nevezhető kortárs szerzőknél sokkal ismertebb és talán még reprezentatívabb példákat idézhetnénk fel az itt tárgyalt Közép-Európa koncepció bizonyítására az irodalmi perspektíva kitágításával (azaz korábbi, már klasszicizálódott művek és szerzők említésével). A legfőbb kérdés a földrajzi definícióktól eltávolodva mégis az marad, hogy miként lehetséges Európa (fél)perifériáját – mint hangsúlyos poétikai elemet – az irodalomban érvényesen megírni.

Radoslav Passia szlovák irodalomtörténész egy kiváló tanulmányában földrajzi területek – a Kárpátok keleti vonulata – és az irodalmi tér közötti interakciókat vizsgálja. Kiemeli, hogy a kilencvenes évektől kezdve a Kárpátok e részein élő népek irodalmában mindegyre megjelenik a latin-amerikai mágikus realizmus hatása. A térségben született, a mágikus realizmussal összefüggésbe hozható műveket tehát az összehasonlítható kultúrtörténeti tapasztalat határozza meg: a szocializmus, a diktatúra közös története (ahogy erre Németh is utalt), még korábbról vizont az Osztrák–Magyar Monarchia perifériájának az élettapasztalata³³ és a gazdag multikulturális folklóranyag. A határ fogalma itt nemcsak földrajzilag, hanem kulturális értelemben is érvényesül. Közép-Európa különböző nyelvek, etnikumok és vallások egymásmellettegének a tere. Passia elméletét az említett Lőrentz is éppen Bodor szövegein próbálja ki. Passia egyébként a lehetséges geopoétikai ihletettségu művek felsorolásakor elsőként éppen a *Sinistra körzetet* említi, mint a térségben megalkotott zárt világot. Szerinte a szlovák irodalomból Milan Zelinka, Václav Pankovčín, Ján Patarák tartozik ebbe az (akár mágikus realistának is nevezhető) vonulatba. Passia meglátásában tehát lehetséges egy olyan mágikus realizmus fogalom kijelölése, amely a Kárpátok keleti vonulatához köthető. Lőrentz egyik téziseként fogalmazza meg, „hogy a határvidékek földrajzi, történelmi, kulturális tapasztalatának leírására a mágikus realizmus megfelelő nyelvet biztosít nemcsak a magyar, hanem a szlovák irodalomban is”.³⁴

33 Ehhez tartozik Claudio Magris *Monarchia-nosztalgiaja*, lásd *Habsburg mítosz az osztrák irodalomban. Részletek*, ford. Székely Eva, Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó.

34 Radoslav Passia 2016-os tanulmányát idézi Lőrentz Éva-Noémi: i. m. 35–36. p.

Bodor és Darvasi kapcsán is sokan írtak már Mészöly Miklós „pannon próza” tervéről, mely koncepció alapját egy (Szekszárd központú) közép-európai mitologikus tér kialakításának a szándéka képezte.³⁵ *Volt egyszer egy Közép-Európa* (1989) című kötetének egyes elbeszélései e térség eredendő multikulturális világát kívánják bemutatni, s teszik ezt töredékes, mozaikszerű szerkezetben. Nyolcvanas évekbeli esszéiben is sokat foglalkozik a kérdéssel. E dolgozat szempontjából fontos, hogy a térség megírása az állandó formakereséssel kerül párhuzamba. Gyakran levont konzekvenciája az efféle útkeresésnek, hogy e „kultúrtörténeti képződmény, amelyet Közép-Európának nevezünk” nem integrálható nagyepikai formába, mivel a zárt, lekerekített egységek nem kedveznek a nyelvi, kulturális heterogenitás összetett képleteinek lejegyzésére.³⁶ És bár a posztmodern gondolkodás térnyerésére visszavezethető érvek is könnyen felfedezhetők, igaz, hogy a térség kulturális emlékezetének „fikcionalizálása” jellemzően töredékes formákban, dokumentáris és imaginárius rétegek keveredésében, mellérendelő, metaforikus szerkezetekben jelenik meg. Szolláth szerint e jelenség a közös történelmi tapasztalat poétikai leképezéseként is értelmezhető, hiszen nem várható el a lineáris történelmi elbeszélés ott, ahol a történelem évszázadokon át nem érhető generációkat összekötő linearitásként.³⁷ Vagy ahogy ezt Thomka Beáta megfogalmazta: a Közép-Európa-fogalom legvilágosabb jelentése „a nyugat-európai civilizációk folyamatosságával szembeni állandó megszakítotttság, diszkontinuitásban” fogható meg.³⁸ Mészöly erre vonatkozó véleményét részletesen bemutatja Szolláth Dávid könyvének a záró fejezetében.³⁹

Mint említettem, jelen szempontrendszerben a közép-európai kérdéskör legfontosabb aspektusa a térhasználat poétikai vetületeire való rákérdezés. Elképzelésem szerint ugyanis a *mágikus atmoszférának* mint a mágikus realista elbeszélésmód egyik, alapjaiban meghatározó poétikai elemének igen fontos része, hiszen e tipikusan zárt helyek (nem

35 Takáts József jelzi először Mészöly ötletének és Darvasi Szeged/Tisza központú közép-európai mitologikus terének a nyilvánvaló párhuzamát: A világ visszavarázsolítása. Darvasi László: Virágzabálók. *Jelenkor*, 2010/5. 550. p.

36 Szolláth: i. m. 641. p.

37 Uo.

38 Thomka Beáta: Közép-Európa mint regénytörténet, szellem és forma. *Literatura* 1994/1. 29–35., 82. p.

39 Szolláth: i. m. 639–653. p.

pedig világok!) – amelyekből a ki- és bejárás mindig problematikus, és gyakran rituális tevékenységekhez kötött –, talán minden esetben hordoznak magukon jellegzetes, könnyen felismerhető közép-európai jegyeket. Úgy gondolom, hogy a világ más részein keletkező mágikus realista művek is hasonló térkezelési technikával élnek, ám mindegyik a saját területi jegyeit viseli. Mindenekelőtt emiatt lehetséges latin-amerikai, brit gyarmati (indiai), afrikai, és jelen esetben közép-európai mágikus realizmusról is beszélni.

A létra, 2021